

Tomasza Potockiego i Aleksandra Ostrowskiego droga ku polityce ugody Aleksandra Wielopolskiego.

Margrabia Aleksander Wielopolski w początkach lat sześćdziesiątych XIX w. w celu realizacji swoich politycznych planów¹, dążył do utworzenia w Królestwie Polskim, za zgodą Petersburga, prorosyjskiej "partii porządku". Dlatego też margrabia, nie cieszący się zbyt dużym poparciem ze strony ówczesnych przywódców obozu ziemiańsko-burżuazyjnego (a szczególnie Andrzeja Zamoyskiego), starał się pozyskać chociaż kilku z nich. W kręgu współpracowników Wielopolskiego znalazła się więc grupa zamożnych ziemian: Tomasz Potocki, Aleksander Ostrowski, Dominik Dziewanowski, Józef Korytkowski, Edmund Szydłowski, Franciszek Węgleński i syn Zygmunt. Poparła go również grupa wyższych urzędników rządowych m. in. Julian Enoch, Maksymilian Vidal, Kazimierz Krzywicki, Adam Bagniewski, Teodor Wosiński, a także profesor Akademii Duchownej w Warszawie ksiądz Zygmunt Goliań i jeden z najbardziej popularnych ówczesnych publicystów Aleksander Miniszewski.²

Aleksandrowi Wielopolskiemu szczególnie zależało na pozyskaniu liderów Towarzystwa Rolniczego i wybitnych przedstawicieli elity ziemiańskiej, dzięki którym mógłby liczyć na większe wpływy i poparcie ze strony ziemiaństwa. Nic więc dziwnego, iż margrabia szczególnie cenił sobie współpracę Tomasza Potockiego, cieszącego się powszechnym poważaniem i zaufaniem środowiska ziemiańskiego, jednocześnie znakomitego ekonomisty i zdolnego publicysty, piszącego m. in. pod pseudonimem Adam Krzyżtopór.³

¹ Koncepcje reform społecznych i ustrojowych Aleksandra Wielopolskiego były już wielokrotnie omawiane przez wielu historyków. Zob. przede wszystkim prace: Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967; tenże, *Program ustrojowy Aleksandra Wielopolskiego*, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne", s. 1, z. 111, Łódź 1975, s. 97-109; F. Ramotowska, *U źródeł tzw. reform Wielopolskiego*, /w:/ *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 305 i n.; S. Kieniewicz, *Między ugodą a rewolucją (Andrzej Zamoyski w latach 1861-1862)*, Warszawa 1962 i in.

² Z. Stankiewicz, *Tomasz Potocki i jego broszura pt. "Tak lub nie"*, "Przegląd Historyczny", T. LXVI, 1975, z. 1, s. 66; S. Kieniewicz, *Sprawa Włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1953, s. 163-164.

³ Z. Stankiewicz, *Potocki Tomasz*, PSB, t. XXVIII, Wrocław 1984-1985, s. 217-219. Ważniejsze publikacje T. Potockiego to: *O urządzeniu stosunków rolniczych w Polsce*, Poznań 1850 (II wyd. 1859); *Poranki karlsbadzkie, czyli rozbiór zarzutów, uzupełnień i uwag nad pismem o urządzeniu stosunków rolniczych w Polsce*, Poznań 1858; *Tak lub nie, czyli Królestwo Kongresowe wobec nowo zaprowadzonych reform*, Paryż 1861.

Drugim istotnym człowiekiem w "stronnictwie Wielopolskiego" stał się Aleksander Ostrowski, wiceprezes Towarzystwa Rolniczego, członek Komitetu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i także cieszący się wśród ziemianstwa opinią wzorowego i przodującego gospodarza.⁴

Jaka była droga obu wybitnych przedstawicieli świata ziemiańskiego do obozu Aleksandra Wielopolskiego i co ich skłoniło do tego, aby poprzeć politykę ugody postulowaną przez margrabiego, tak niepopularną przecież w przededniu powstania styczniowego?

Tomasza Potockiego i Aleksandra Ostrowskiego wiązały bliskie więzi rodzinne, a jednocześnie byli oni także spokrewnieni z Aleksandrem Wielopolskim. Ojciec Tomasza - Michał Potocki i matka Ostrowskiego - Józefa z Potockich byli dziećmi Aleksandra Potockiego, ministra policji z czasów Księstwa Warszawskiego. Natomiast siostry Tomasza Potockiego - Teresa i Paulina Apolonia to kolejne żony Aleksandra Wielopolskiego⁵. Związki rodzinne pomiędzy Potockim i Ostrowskim zostały w przyszłości jeszcze bardziej zacieśnione, kiedy to córka Aleksandra - Maria poślubiła Stanisława Potockiego, syna Tomasza. Ich córka Helena Potocka, po śmierci ostatnich Ostrowskich w okresie międzywojennym, stała się spadkobierczynią dóbr maluszyńskich, siedziby rodowej swojego dziadka Aleksandra.⁶

Obaj późniejsi współpracownicy margrabiego wywodzili się ze znakomitych i zamożnych rodzin, a szczególnie Tomasz Potocki, którego przodkowie w czasach Rzeczypospolitej piastowali najwyższe dostojeństwa państwowe. Ojciec Tomasza - hrabia Michał Potocki był senatorem-kasztelanem Królestwa Kongresowego.⁷ Nie interesował się on zbyt polityką, a urząd, jaki piastował, otrzymał najpewniej dzięki koligacjom rodzinnym. W 1805 r. poślubił on w Warszawie Ludwikę Ostrowską, która była córką wybitnego polityka przełomu XVIII i XIX w. Tomasza Ostrowskiego herbu Rawicz, właściciela dóbr ujezdzkich, pierwszego prezesa senatu Królestwa Polskiego⁸. Michał Potocki był posiadaczem wielkiej własności ziemskiej - dóbr konieczpolskich w powiecie radomszczańskim i dóbr chrząstowskich w powiecie jędrzejowskim oraz

⁴ R. Czepulis, *Myśl społeczna twórców Towarzystwa Rolniczego (1842-1861)*, Wrocław 1964 r., s. 13 i n.; Z. Stankiewicz, *Ostrowski Aleksander*, PSB, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 539.

⁵ T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, Poznań 1879, s. 328.

⁶ Tamże. Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum Ostrowskich i Potockich z Maluszyna /dalej: APL, AOPM/, Akta dotyczące gospodarki dworskiej w dobrach Maluszyn, I/10.

⁷ S. Cieszkowski, *Senatorowie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego (1807-1831)*, Warszawa 1891, s. 17, 58; ; M. Mochnacki, *Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831*, opr. i przedmową poprzedził S. Kieniewicz, t. II, Warszawa 1984, s. 202, 265; Z. Stankiewicz, *Tomasz Potocki i jego...* błędnie nazywa Michała Potockiego senatorem wojewodą (został nim dopiero w 1831 r.).

⁸ R. Kotewicz, *Antoni Ostrowski 1782-1845. Ziemianin - przemysłowiec, założyciel Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 1995, s. 11-17; T. Kizwalter, *Ostrowski Tomasz*, PSB, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 580-582.

pałacu w Warszawie⁹. Stąd też wiele uwagi poświęcał on działalności gospodarczej, współpracując w tym zakresie ze swoim szwagrem Antonim Ostrowskim, często goszcząc w Tomaszowie Mazowieckim. Starając się uprzemysłowić swoje dobra Michał Potocki w 1827 r. zawarł umowę z Wojciechem Krygarem, Antonim Lipskim, Janem i Wojciechem Kubiakami, która zaowocowała wybudowaniem w Koniecpolu zakładów hutniczych - hamerni i walcowni miedzi¹⁰. Jednocześnie ze swoimi synami Tomaszem i Henrykiem założył w 1838 r. w Chrzastowie jedną z pierwszych w Królestwie Polskim cukrownię¹¹.

Z kolei ojciec Aleksandra Ostrowskiego - Wojciech również był senatorem-kasztelanem (od 1831 r.) Królestwa Kongresowego¹². Piastował ponadto urząd prezesa Kaliskiej Rady Powiatowej i był posłem na sejm 1828 r.¹³ Poprzez małżeństwo z Józefą Potocką i zakupienie dóbr Bąkowa Góra znacznie powiększył majątek rodzinny, którego centrum stanowił Maluszyn¹⁴. Również Wojciech Ostrowski podejmował szereg inicjatyw gospodarczych, dzięki którym latyfundium maluszyńskie należało do przodujących w regionie. Angażował się w proces uprzemysławiania dóbr (gorzelnie, młyny, tartaki) oraz podjął prace nad unowocześnieniem i podniesieniem stanu rolnictwa i hodowli¹⁵.

⁹ A. Sobalak, *Dzieje Koniecpola i Chrzastowa do początku XX wieku*, Częstochowa 1995, s. 57- 58 /maszynopis pracy magisterskiej w zbiorach Katedry Historii Społeczno-Gospodarczej UŁ/. Dobra chrzastowskie i koniecpolskie obejmowały wówczas ponad 17.000 mórg - zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I i IV, Warszawa 1881.

¹⁰ H. Łabędzki, *Górnictwo w Polsce - opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym*, t. I, Warszawa 1841, s. 442; Por. J. Pazdur, *Górnictwo i hutnictwo Zagłębia Staropolskiego w połowie XIX w. (1846-1864)*, "Kwartalnik Historyczny" 1956, nr 4-5; W. Różański, *Z historii techniki - z historii zakładu metalurgicznego w Koniecpolu*, "Przegląd Techniczny", 1957, nr 6.

¹¹ F. Betzhold, *Co zastąpić może posiadaczom gruntowym gorzelnie? Albo Opisanie Fabryki Cukru z Burakó w Chrzastowie, należącej do hr. Potockiego i wprowadzonej tamże nowej metody maceracyjnej Donbas'a jako metody najwięcej korzyści przynoszącej, najmniej kosztującej i nawet dla małych posiadaczy gruntu stosowanej*, Warszawa 1845, s.5 i in.; Por. W. Caban, *Gorzelnictwo i cukrownictwo w guberni radomskiej w połowie XIX w.*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 1990, nr 3-4, s. 298-300.

¹² S. Cieszkowski, op. cit. s. 21, 55; W. Zwierkowski, *Rys powstania walki i działań Polaków 1830-1831 roku skreślony w dziesięć lat po wypadkach na tularczce we Francji*, Warszawa 1973, s. 311.

¹³ APL, AOPM, Akta Wojciecha Ostrowskiego dotyczące jego działalności publicznej 1809-1837, II/4; Akta Wojciecha Ostrowskiego dotyczące jego działalności w Radzie Wojewódzkiej Kaliskiej 1818-1823, II/6.

¹⁴ Dobra ziemskie Ostrowskich ukształtowane za Wojciecha obejmowały obszar ponad 22.000 mórg - zob. *Słownik geograficzny...* Por. K. Groniowski, *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871-1914*, Warszawa 1966, s. 87-88.

¹⁵ J. Kita, *Nadpilickie majątki ziemskie Ostrowskich z Maluszyna w XIX w. w świetle archiwum rodzinnego*, "Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne", t. 3., pod red. B. Wojciechowskiej i L. Michalskiej - Brachy, Kielce 2002, s. 139 - 153. W. Nowosz, *Rozwój techniki*

Tomasz Potocki i Aleksander Ostrowski byli niemal rówieśnikami, co dzięki bliskiemu pokrewieństwu, umożliwiało im od najmłodszych lat utrzymywać bliskie, przyjacielskie stosunki i wielokrotnie wpływało na kolejne etapy ich życia.

Tomasz Potocki był drugim z kolei dzieckiem, a najstarszym synem Michała i Ludwika Potockich. Urodził się 3 maja 1809 r. w Warszawie. Początkowo pobierał nauki w domu pod okiem guwernera dzieci Potockich, Marchana, a następnie uczęszczał, tak jak młodszy brat Henryk, do znanego konwiktu pijarów na Żoliborzu. W 1824 r. wstąpił do wojskowej Szkoły Aplikacyjnej w Warszawie, kształcącej przyszłych oficerów dla artylerii¹⁶. Wykładowcą fortyfikacji stałej, topografii i geodezji w tej szkole był płk Klemens Kołaczkowski, który w swym pamiętniku spośród wielu kadetów wspomina tylko dwóch najbardziej wyróżniających się - Leona Rzewuskiego i właśnie Tomasza Potockiego. O tym drugim Kołaczkowski napisał: "/.../ miał wielką zdatność, umysł zdrowy i pojętny, pamięć bystrą, pracowitość niezmordowaną. Pobyt jego w szkole rozwinął te przymioty i uformował Potockiego na doskonałego oficera artylerii"¹⁷. Również w podobnym tonie o Potockim wyraża się inny pamiętnikarz, Paweł Popiel, który pisząc o Szkole Aplikacyjnej stwierdził, iż "/.../ urządzona na 24 elewów jak żadna w Europie obejmowała młodzież najzdolniejszą. Tam kształcił się Frólich, Tomasz Potocki, Hoffman, Wolski, znani w wojnie 31 r. oficerowie /.../"¹⁸. Szkołę Aplikacyjną ukończył Potocki we wrześniu 1827 r. otrzymując nominację na podporucznika i został przydzielony do Pierwszej Baterii Lekkiej Artylerii Konnej Armii Królestwa Polskiego¹⁹.

Warto nadmienić, iż przebywając w Warszawie Tomasz Potocki nawiązał bliskie stosunki z Julianem Ursynem Niemcewiczem, a także i z Juliuszem Słowackim, co miało niewątpliwie wpływ na jego zainteresowania literackie. Młody podporucznik próbował nawet swych sił na niwie poezji²⁰.

Przed wybuchem powstania listopadowego Tomasz Potocki poślubił 27 lipca 1830 r. w Helenowie hrabiankę Marię (Marianę) Aleksandrowiczównę, córkę Stanisława Aleksandrowicza, senatora-kasztelana Królestwa Polskiego²¹.

Aleksander Ostrowski był o rok młodszy, gdyż urodził się 12 września 1810 r. w Warszawie w domu babki swojej i Tomasza - Teresy z Czapskich Po-

w okręgu łódzkim, [w:] *Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego. Uwłaszczenie chłopów i mieszczań rolników*, pod red. H. Brodowskiej, Łódź 1966, s. 224-228.

¹⁶ R. Łoś, *Artyleria Królestwa Polskiego 1815-1831*, Warszawa 1969.

¹⁷ *Wspomnienia generała Klemensa Kołaczkowskiego*, t. III, Kraków 1900, s. 4.

¹⁸ P. Popiel, *Pamiętniki (1807-1892)*, Kraków 1927, s. 23.

¹⁹ APL, AOPM, Zwolnienie ze służby, II/92.

²⁰ *Biblioteka literatury polskiej. Nowy Korbut*, t. IX, Warszawa 1972, s. 64; J. Słowacki, *Listy*, opr. L. Piwiński, Warszawa 1932, s. 2.

²¹ "Kurier Warszawski", 28 VII 1830 r. Po śmierci żony ożenił się po raz drugi w 1847 r. z hrabianką Wandą Ossolińską. APL, AOPM, Zapowiedź ślubu, II/92.

tockiej. Był on jednym z dwojga dzieci Wojciecha i Józefy Ostrowskich. Jego młodsza o dwa lata siostra Adelajda była nieuleczalnie chora, dlatego też przyszłość rodu i majątku rodzice pokładali w Aleksandrze. Dążyli więc do jego jak najbardziej gruntownego wykształcenia. Również i on wzorem dzieci ziemiańskiej szlachty pierwsze nauki pobierał w domu. W 1821 r. wraz z przyjaciółmi poznanymi w domu wuja, hrabiego Michała Potockiego, Tomaszem i Henrykiem zostaje wysłany do Warszawy, gdzie do 1824 r. uczył się w Liceum Warszawskim. Wówczas rozeszły się drogi szkolne Tomasza Potockiego i Aleksandra Ostrowskiego, gdyż ten pierwszy, jak wcześniej wspomniano, wybrał karierę wojskową. Natomiast Aleksander wraz z młodszym z Potockich, Henrykiem do 1827 r. kontynuował naukę w szkole oo. pijarów na Żoliborzu. W czasie nauki Aleksander Ostrowski miał trudności z przedmiotami ścisłymi, których nie lubił. Jednak będąc młodzieńcem ambitnym i pracowitym, pobierając dodatkowe lekcje, uzyskiwał świadectwa z pochwałami²².

W latach 1827-1829 Aleksander Ostrowski studiował na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego²³. W czasie studiów mieszkał pod opieką guwernera braci Potockich, Marchana. W sierpniu 1829 r. z nim oraz z kolejnym bratem Tomasza Potockiego, Władysławem i Stanisławem Aleksandrowiczem udał się w podróż po Europie, odwiedzając Szwajcarię, Włochy i Wiedeń. Kolejnym etapem podróży stało się Monachium, dokąd udał się Aleksander Ostrowski celem dalszych studiów uniwersyteckich i uzyskania stopnia doktora praw. Niestety wybuch powstania listopadowego pokrzyżował te plany, gdyż młody dziedzic Maluszyna wrócił do kraju²⁴.

Wybuch powstania listopadowego przed Tomaszem Potockim otworzył więc możliwość wykazania swoich znacznych talentów wojskowych i kariery w armii, natomiast uniemożliwił Aleksandrowi Ostrowskiemu kontynuowanie kariery naukowej. Ponownie jednak zbliżyły się drogi życiowe obu młodych arystokratów, gdyż obaj wzięli udział w wojnie z Rosją 1831 r., wykazując patriotyczną i bohaterską postawę.

Podporucznik Tomasz Potocki 1 stycznia 1831 r. przydzielony został do baterii pozycyjnej artylerii konnej, natomiast kilka tygodni później został odkomenderowany do sztabu przybocznego naczelnego wodza, pełniąc funkcję adiutanta. Po raz pierwszy wyróżnił się Potocki podczas bitwy grochowskiej u boku gen. Józefa Chłopickiego²⁵. Za bohaterskie czyny podczas bitwy otrzymał, jako jeden z pierwszych podczas powstania, Złoty Krzyż Virtuti Militari i

²² APL, AOPM, Papiery Aleksandra Ostrowskiego, zebrane przez Ludwikę i Józefa Ostrowskich do napisania wspomnień pośmiertnych 1810-1896, II/73.

²³ R. Gerber, *Studenci Uniwersytetu Warszawskiego 1808-1831*, Warszawa 1977, s. 165.

²⁴ APL, AOPM, Papiery Aleksandra Ostrowskiego, zebrane przez Ludwikę i Józefa Ostrowskich do napisania wspomnień pośmiertnych 1810-1896, II/73.

²⁵ P. Popiel, op. cit., s. 64.

awans na porucznika²⁶. Jeszcze większe zasługi położył Potocki podczas bitwy pod Dębem Wielkim, gdzie wykonany przez niego manewr, pozwolił gen. J. Skrzyneckiemu wykonać decydujące o sukcesie uderzenie. Nagrodą za bohaterstwo była kolejna nominacja, tym razem na kapitana II klasy²⁷. Brał udział w kolejnych bitwach prowadzonych w kwietniu i maju 1831 r., uzyskując pochlebne i wysokie oceny swoich czynów od generałów Skrzyneckiego i Prądzyńskiego²⁸.

Niestety świetnie układająca się kariera został przerwana 16 maja 1831 r. w bitwie pod Długosiodłem. Tomasz Potocki prowadząc do ataku oddział krakusów został niebezpiecznie postrzelony w szyję. Rana ta spowodowała częściowy paraliż nóg i w efekcie kapitan I klasy (został awansowany sześć dni po bitwie) we wrześniu 1831 r. został zwolniony ze służby wojskowej²⁹. Tak o tym zdarzeniu napisał w pamiętniku gen. Prądzyński: "Potocki był moim nieodstępnym towarzyszem /.../ Okazywały się w nim nader wysokie zdolności. Ciężkie jego zranienie, z czego się przecie wyleczył, sprawiło wielką stratę dla całego wojska, a dla mnie osobiście było najdotkliwszym ciosem"³⁰.

Również Aleksander Ostrowski po powrocie do kraju zaciągnął się jako ochotnik do armii Królestwa Polskiego. Jednak w odróżnieniu od Tomasza Potockiego, nie posiadając wykształcenia wojskowego, musiał zaczynać od stopnia szeregowca. Najpierw walczył w pułku Poznańczyków pod dowództwem Kazimierza Potulickiego, a następnie w 5 pułku ułanów im. Zamojskich. Jego postawa i czyny w walce zostały dostrzeżone przez przełożonych i gen. Hieronim Ramorino przedstawił Ostrowskiego do awansu na stopień podporucznika. Przyszły dziedzic fortuny maluszyńskiej swój udział w walce powstańczej zakończył 17 września 1831 r. Wówczas to wraz z korpusem gen. Ramorino został internowany przez Austriaków w Galicji, przekraczając granicę pod Borowem³¹.

Tomasz Potocki i Aleksander Ostrowski, podobnie jak i Aleksander Wielopolski, mieli więc za sobą doświadczenie walki zbrojnej o niepodległość, która zakończyła się niepowodzeniem. Dodatkowo dla Potockiego zakończyła się ciężką kontuzją, która najpewniej przyczyniła się w przyszłości do wcześniejszego zgonu³². Początkowo doświadczenia powstańcze zupełnie inaczej wpłynęły na postawę każdego z nich. Dla margrabiego Wielopolskiego stały się początkiem krystalizowania się jego prorosyjskiej i ugodowej polityki. Alek-

²⁶ APL, AOPM, Zwolnienie ze służby, II/92.

²⁷ B. Pawłowski, *Źródła do wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831*, t. II, Warszawa 1935, s. 35.

²⁸ I. Prądzyński, *Pamiętnik generała Prądzyńskiego*, t. II, Kraków, s. 88 i in.

²⁹ APL, AOPM, Orzeczenie lekarskie, II/92.

³⁰ I. Prądzyński, op. cit., t. II, s. 538.

³¹ APL, AOPM, Papiery osobiste Aleksandra Ostrowskiego 1831-1896, II/72.

³² W momencie śmierci Potocki będzie miał 52 lata.

sander Ostrowski odsunął się od jakiegokolwiek "polityki", angażując się niemal całkowicie w modernizację dóbr maluszyńskich, stając się z czasem jednym z czołowych organiczników Królestwa Polskiego. Jedynie Tomasz Potocki, pomimo uszczerbku na zdrowiu, nie wyrzekł się idei niepodległości Polski, którą rozwijał w swoich publikacjach wydawanych anonimowo za granicą³³. Udowadniał w nich prawo narodów do samostanowienia o swoim losie. Nawiązywał do koncepcji mesjanizmu, podkreślał rolę, jaką powinna odegrać Polska, jako wybawiciel słowiańszczyzny chroniący przed ekspansją germańską. Roli tej nie mogła, według Potockiego, odgrywać potężna Rosja, dopóki nie odrzuci despotyzmu i prawosławia. Potocki nawiązywał jednocześnie do roli Polski, jako przedmurza chrześcijaństwa. Publicysta przestrzegał państwa zachodnie, iż wraz z ostatecznym upadkiem Polski, zagrożony zostanie ich byt. Tomasz Potocki wykluczał więc jakąkolwiek myśl współpracy z Rosją, apoteozował jednocześnie walkę narodowowyzwoleńczą Polaków, przeciwstawiał religię katolicką prawosławiu, a wszystko to służyć miało celom narodowym, czyli podtrzymywaniu wrogiej postawy wobec zaborcy³⁴.

Jak bardzo w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. był więc daleki Tomasz Potocki od prorosyjskiej opcji swojego szwagra, autora *Listu szlachci-cy polskiego o rzezi galicyjskiej do księcia Metternicha* z 1846 r. Bliższy poglądom Wielopolskiego mógł być Aleksander Ostrowski, dla którego najważniejszym zadaniem, jak można wnioskować z jego działalności, stało się utrzymanie i rozwój majątku rodzinnego. Ten cel w epoce paskiewiczowskiej można było najłatwiej osiągnąć, stając się uległym i lojalnym wobec panującego systemu władzy.

Poglądy Tomasza Potockiego uległy ewolucji po wypadkach rabacji galicyjskiej i Wiosny Ludów w Europie. Pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych porzucił on idee niepodległościowe na rzecz postulowania szerokich reform społecznych, a w szczególności reform agrarnych. Myślą przewodnią jego pracy wydanej w 1851 r. stał się problem zabezpieczenia Królestwa przed niebezpiecznymi wpływami socjalizmu i groźbą rewolucji społecznej, która zagroziłaby pozycji i interesom ziemiaństwa³⁵. Wiosna Ludów ukazała Potockiemu, iż na pomoc państw zachodnich Polska nie ma co liczyć, gdyż mają one własne, według niego, poważne problemy wewnętrzne. Natomiast zacofana i despoty-

³³ Tytuły prac T. Potockiego to: *O organizacji wojska przez byłego oficera polskiego* (1843-1844), *Stosunek polityczno-religijny Rusi do Polski i katolicyzmu z jednej, do Rosji i prawosławia z drugiej strony* (1848), *Głos z Polski pod panowaniem rosyjskim zostającej do sejmu frankfurckiego w sprawie przyłączenia Wielkiego Księstwa Poznańskiego do Związku Rzeszy Niemieckiej* (1848) i inne.

³⁴ Por. B. Skarga, *Narodziny pozytywizmu polskiego (1831-1864)*, Warszawa 1964.

³⁵ T. Potocki, *O urządzeniu stosunków rolniczych Polsce przez Adama Krzyżtopora*, Poznań 1851.

czna Rosja może stać się ostoją dotychczasowej struktury społecznej. Dlatego też Potocki, ukazując odmienne koncepcje modelowe dla rozwoju krajów słowiańskich oraz krajów kapitalistycznych Europy zachodniej, zaproponował Rosji i ziemiaństwu polskiemu koncepcję wzajemnej współpracy. W zamian za dopuszczenie ziemiaństwa Królestwa Polskiego do władzy i przeprowadzenie reform agrarnych w interesie tej warstwy, ziemie polskie staną się zaporą dla Wschodu przed socjalizmem i rewolucją społeczną³⁶.

Ta radykalna ewolucja poglądów społeczno-politycznych Tomasza Potockiego spowodowana została potencjalnym zagrożeniem interesów i pozycji ziemiaństwa. Była ona charakterystyczna dla wielu spośród przedstawicieli zamężnych obywateli ziemskich i arystokracji, w tym też i dla Aleksandra Ostrowskiego, którzy coraz wyraźniej zaczęli obawiać się przewrotu społecznego³⁷. Nie należy się więc dziwić, iż byli oni gotowi poprzeć programy zmierzające do obrony interesów najzamożniejszych i dominujących w dotychczasowym układzie społecznym warstw społeczeństwa Królestwa Polskiego.

Do stracenia mieli obaj nie tylko uprzywilejowaną pozycję społeczną, ale także dochody płynące z ogromnych dóbr, które przejęli w okresie międzypowstaniowym. Aleksander Ostrowski skorzystał z carskiej amnestii i w listopadzie 1831 r. powrócił do Maluszyna. Początkowo gospodarował przy ojcu, który trzy lata później przekazał mu zarząd nad całym majątkiem, a w 1837 r. ustanowił go dziedzicem całych dóbr maluszyńskich³⁸. W międzyczasie Ostrowski 14 września 1835 r. zawarł związek małżeński z hrabianką Heleną Morstin i osiadł w Radoszewnicy, który to folwark otrzymał od rodziców w prezencie ślubnym³⁹. Właściciel dóbr maluszyńskich szybko okazał się postępowym i zręcznym gospodarzem. Dążył do podniesienia poziomu i unowocześnienia upraw i hodowli w posiadanych majątkach. W latach trzydziestych zaprowadził nowoczesną gospodarkę leśną, za co został nagrodzony złotym medalem na wystawie rolniczej w Warszawie⁴⁰. Jako jeden z pierwszych w regionie wprowadził irygację łąk⁴¹. Dobra maluszyńskie słynęły również z bardzo dobrze roz-

³⁶ Tamże. Por. Z. Stankiewicz, *Potocki Tomasz*, PSB, s. 217-219.

³⁷ Por. S. Kieniewicz, *Problem rewolucji agrarnej w Polsce w okresie kształtowania się układu kapitalistycznego*, /w:/ *Z epoki Mickiewicza*, Wrocław 1956; A. Barszczewska-Krupa, *Reforma czy rewolucja. Koncepcje przekształcenia społeczeństwa polskiego w myśli politycznej Wielkiej Emigracji 1832-1863*, Łódź 1979.

³⁸ APL, AOPM, Akta Aleksandra Ostrowskiego dotyczące się zarządu dóbr Maluszyn 1835-1877, I/7.

³⁹ APL, AOPM, Papiery osobiste Aleksandra Ostrowskiego 1831-1896, II/72.

⁴⁰ *Twórcy i organizatorzy leśnictwa polskiego*, Warszawa 1974.

⁴¹ W biografii Ostrowskiego w PSB Z. Stankiewicz błędnie podaje, iż irygację przeprowadzono w 1847 r. Prace w Maluszynie rozpoczęły się przed 1845 r., gdyż w folwarku Henryka Potockiego irygację łąk rozpoczęto w tym właśnie roku na wzór prac wykonanych wcześniej w Maluszynie i Żarkach. Zob. S. Ławicki, *Opis gospodarstwa w Chrzastowie*, "Roczniki Gospodarstwa Krajowego", 1850, t. XVI, s. 163.

wniętej hodowli owiec⁴². Gospodarką rolną w dobrach Ostrowskiego, podobnie jak w całym Królestwie Polskim w tym okresie, oparta była głównie na pańszczyźnie. Działacz Maluszyna podejmował wiele działań zmierzających do objęcia postępem technicznym i opieką również chłopów z wsi należących do jego dóbr⁴³. Aleksander Ostrowski w celu zwiększenia dochodów, podejmował również szereg akcji zmierzających do uprzemysłowienia dóbr poprzez rozwój i unowocześnienie zakładów przetwórstwa rolnego. W 1838 r. w Silniczce założył cukrownię, jedną z pierwszych w tym regionie, wykorzystując uprawiane w Maluszynie i Radoszewnicy nowe odmiany buraków⁴⁴. Aleksander Ostrowski bardzo szybko zdobył opinię cenionego i przodującego nawet w skali ziem polskich gospodarza. Świadczy o tym choćby wybranie go na członka-korespondenta c. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego w 1857 r.⁴⁵.

Również Tomasz Potockiego objęła amnestia i osiadł w majątku ojca, prowadząc wraz z nim i bratem Henrykiem działalność gospodarczą. W wyniku działań rodzinnych w 1843 r. otrzymał Moskorzew i Lubaczów, a dodatkowo w tym samym roku nabył od Aleksandra Mączyńskiego dobra Praszka w powiecie wieluńskim. Administrację tych dóbr powierzył Potocki, Jędrzejowi Krysińskiemu, dawnemu współtowarzyszowi walk z okresu powstania⁴⁶. Mógł również być właścicielem jakiegoś majątku na Ukrainie, o którym wspomniał w jednej ze swoich publikacji⁴⁷. Tomasz Potocki, pomimo iż nie odziedziczył tak znacznego majątku, jak Aleksander Ostrowski, również starał się racjonalnie i wszechstronnie wykorzystywać swoje dobra. Przez kilka lat wraz ze swoim administratorem Krysińskim starał się znaleźć taką metodę produkcji cukru, którą dałoby się zastosować w średniej wielkości majątku. W tym celu między innymi wysłał Krysińskiego do Saksonii, aby podpatrzył on tamtejszy przemysł cukrowniczy. Jednocześnie Potocki zebrał fachową literaturę i sam opracowywał projekty urządzeń do produkcji cukru. Niestety, jego działania zakończyły się fiaskiem, gdyż małe zakłady nie mogły konkurować z dużymi cukrowniami⁴⁸. Starając się uprzemysławiać swoje dobra, Potocki prowadził tak-

⁴² W. Pruski, *Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815-1910*, t. I, Warszawa 1967, s. 70-71.

⁴³ APL, AOPM, Akta Ostrowskiego dotyczące się zarządu dóbr Maluszyna 1835-1877, I/7.

⁴⁴ Szerzej zob. J. Kita, op. cit.

⁴⁵ Z. Stankiewicz, *Ostrowski...*, s. 539.

⁴⁶ A. Sobalak, op. cit., s. 64-65.

⁴⁷ /T. Potocki/, *Gospodarstwo na Ukrainie*, "Roczniki Gospodarstwa Krajowego", 1845, t. VII, s. 324, 330.

⁴⁸ /T. Potocki/, *O cukiernictwie z buraków na skalę gospodarską wraz z opisem prób i doświadczeń w tym kierunku w Chrząstowie wykonanych przez T. P.*, "Roczniki Gospodarstwa Krajowego", 1844, t. IV, s. 51-114.

że eksploatację darniowej rudy żelaznej, jednej z najlepszych wówczas w kraju⁴⁹. Podejmowane przez Tomasza Potockiego działania gospodarcze zostały dostrzeżone i uznane przez współczesnych mu publicystów i wybitnych ziemian⁵⁰.

Powyższe inicjatywy gospodarcze podejmowane przez Aleksandra Ostrowskiego i Tomasza Potockiego, to tylko niektóre z wielu ich działań w tej sferze życiowej aktywności. Jednocześnie ci obaj aktywni i postępowi ziemianie, w imię hasła pracy organicznej i chęci pomocy innym obywatelom ziemskim, starali się dzielić własnymi doświadczeniami i sukcesami, publikując wiele artykułów, przede wszystkim na łamach "Roczników Gospodarstwa Krajowego", wchodząc także w skład spółki wydawniczej tego pisma⁵¹. Udzielają się również podczas zjazdów ziemiańskich organizowanych przez Andrzeja Zamoyskiego w Klemensowie w latach 1843-1847⁵².

Według Zbigniewa Stankiewicza wydarzenia lat 1846 i 1848-1849 przyczyniły się do wyraźnego formowania się dwóch nieformalnych ugrupowań wśród ziemiaństwa - zwolenników ugody i pracy organicznej. Wiązało się to między innymi ze zmianą polityki Mikołaja I, który odszedł od zasady nieingerencji i przyjął zasadę wykorzystywania w imię zaborczej racji stanu sprzeczności pomiędzy dworem i chłopami⁵³. Jednocześnie nastąpiło zjawisko "zmordowania" ziemiaństwa wydarzeniami rewolucyjnymi, w wyniku czego w latach pięćdziesiątych XIX w. zaczęło ono odstępować od jakiejkolwiek działalności spiskowej i podejmować pracę dla kraju w sposób "praktyczniejszy", czyli dbać o wprowadzenie postępu do folwarków⁵⁴.

Działania podejmowane przez Tomasza Potockiego i Aleksandra Ostrowskiego wskazują, iż zaliczyć ich należałoby jeszcze wówczas do obozu organiczników, w odróżnieniu od Aleksandra Wielopolskiego. Margrabia podczas warszawskich obchodów pięćdziesięciolecia służby wojskowej Paskiewicza ostentacyjnie oddał do służby w armii carskiej swojego syna Zygmunta⁵⁵, wy-

⁴⁹ *Opis podróży po kraju*, "Biblioteka Warszawska", 1848, t. I, s. 42.

⁵⁰ Tamże; L. Górski, *Wspomnienie o Tomaszu Potockim*, "Roczniki Gospodarstwa Krajowego", 1862, t. XL VI, s. 107.

⁵¹ Zob. szerzej: R. Czepulis, op. cit., s. 12 i n.; M. Wigluszowa, "Roczniki Gospodarstwa Krajowego" (1842-1864) - pierwsza większa zbiorowa inicjatywa wydawnicza rolników polskich, "Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej", 1972, z. 23, s. 76 i n.

⁵² R. Czepulis, op. cit., s. 9 i in.

⁵³ Z. Stankiewicz, *Ziemiaństwo wobec systemu Wielopolskiego*, /w:/ *Powstanie styczniowe 1863-1864*. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje, pod red. S. Kalemki, Warszawa 1990, s. 98.

⁵⁴ "Roczniki Polskie z lat 1857-1861", t. I, Paryż 1865, s. 88. podają za: W. Caban, *Ziemiaństwo Królestwa Polskiego wobec ruchu niepodległościowego w latach 1833-1856*, /w:/ *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX-XX wieku*, pod red. W. Cabana i M. B. Markowskiego, Kielce 1994, s. 13.

⁵⁵ A. M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych*, t. III, Poznań 1947, s. 146 i n.

rażnie tym samym ukazując swoją postawę polityczną. Natomiast Potocki w 1850 r. nie wziął udziału w tych uroczystościach, wymawiając się złym stanem zdrowia⁵⁶. Aleksander Ostrowski, a w nieco mniejszym stopniu również i Potocki, byli bliskimi współpracownikami A. Zamoyskiego w obozie klemensowczyków, którzy po 1846 r. podjęli trudne zadanie pokierowania ziemiaństwem na drodze przejścia od gospodarki pańszczyźnianej do rolnictwa typu kapitalistycznego⁵⁷. A. Zamoyski tak uzasadniał potrzebę zmiany historycznej roli dawnej szlachty w nowoczesnym społeczeństwie: ".../ winna dziś stanąć na czele ulepszeń interesujących kraj, skoro ją pozbawiono innego zajęcia"⁵⁸. Praca organiczna w epoce paskiewiczowskiej była faktycznie jedyną sferą niezakazanej przez władze działalności społecznej na rzecz modernizacji.

Postępowi i liberalni w poglądach na rozwiązanie kwestii chłopskiej ziemi, a do takich należy zaliczyć Aleksandra Ostrowskiego i Tomasza Potockiego, jak również i margrabiego Wielopolskiego), podjęli więc krytykę mało wydajnej, przymusowej pracy chłopów. Stali się oni zwolennikami reformy włościańskiej, przeprowadzonej jednak bez udziału rządu, jednocześnie w sposób jak najdogodniejszy dla wielkiej własności, z uwzględnieniem swobody decyzji właścicieli dóbr, co do jej charakteru i zasięgu społecznego⁵⁹. Nie było jednak wśród nich jednomyślności i doszło do ożywionej, a często ostrej dyskusji i polemiki, najpierw na łamach prasy, a od 1858 r. na forum utworzonego wówczas Towarzystwa Rolniczego. Z jednej strony grupa zwolenników wyłącznie reform czynszowych (przede wszystkim wielcy posiadacze ziemscy, latyfundiści), natomiast z drugiej rzecznicy uwłaszczenia opartego na wykupie prawa własności przez chłopów przez skapitalizowanie czynszu (tutaj dominovali przedstawiciele średniej wielkości majątków).⁶⁰

Aleksander Ostrowski i Tomasz Potocki należeli w tej polemice do przeciwnych obozów. Ostrowski był zwolennikiem wyłącznie oczynszowania włościan i reprezentował prawe skrzydło w Towarzystwie Rolniczym, pomimo swego liberalizmu i poparcia dla procesu modernizacji stosunków gospodarczych.⁶¹ W swoich poglądach wyrażanych w lutym 1861 r. podczas prac Sekcji Ogólnej Towarzystwa, której pracami wówczas kierował, stał się bliski koncepcjom polityki włościańskiej Aleksandra Wielopolskiego. Dzięki temu został

⁵⁶ Z. Stankiewicz, *Tomasz Potocki i jego ...*, s. 65.

⁵⁷ Zob.: R. Czepulis, op. cit.; W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858-1861*, t. I-II, Warszawa 1904; Z. Stankiewicz, *Z dyskusji nad reformami czynszowymi w Królestwie Polskim 1846-1862. Sprawa dobrowolności umów*, "Rocznik Łódzki" 1960, t. III, s. 87-113.

⁵⁸ Cyt. za S. Kieniewicz, *Miedzy ugodą ...*, s. 17.

⁵⁹ Z. Stankiewicz, *Ziemiaństwo wobec ...*, s. 99

⁶⁰ Dyskusję tę omawiają m. in.: S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska ...*; R. Czepulis, op. cit.; W. Grabski, op. cit.

⁶¹ APL, AOPM, Akta Aleksandra Ostrowskiego dotyczące jego działalności w Towarzystwie Rolniczym, II/19. Por. R. Czepulis, op. cit., s. 13, 18.

zaproszony do udziału, w utworzonym w miejsce Towarzystwa Rolniczego, Komitecie Obywatelskim, ciele doradczym mającym wyrażać opinie na temat podejmowanych przez rząd reform włościańskich.⁶²

Na taką postawę dziedzica Maluszyna na pewno wpływ miała coraz aktywniejsza działalność patriotyczna obozu niepodległościowego oraz naciski tzw. „młodej szlachty”, która domagała się innych metod działania w kwestiach - narodowej i chłopskiej. Obawa przed radykalnym rozwiązaniem tych kwestii, prowadziła Aleksandra Ostrowskiego w stronę obozu ugody. Reformy Wielopolskiego, na realizację których otrzymał on koncesje ze strony cara, były gwarancją utrzymania stabilizacji społecznej i rozwiązania wszelkich kwestii drogą legalną i prawną, w interesie elity ziemiańskiej. Mogło to wynikać również z tradycji rodzinnej, kiedy to kolejni przedstawiciele Ostrowskich herbu Korab, dzięki lojalnej postawie wobec władców, bądź władzy, robili karierę majątkowo - urzędniczą.⁶³ W tym układzie mógł na to również liczyć Aleksander Ostrowski, przystępując do tak nielicznej grupy zwolenników Wielopolskiego, będąc dodatkowo spokrewniony z margrabią. Rozwój dalszych wydarzeń (kolejne awanse i urzędy)⁶⁴ są niejako potwierdzeniem dla tej tezy.

W okresie dyskusji nad sposobem rozwiązania kwestii włościańskiej, Tomasz Potocki był jednym z najbardziej reprezentatywnych zwolenników uwłaszczenia chłopów. W tej kwestii różnił się nie tylko od Aleksandra Ostrowskiego, ale i od większości klemensowczyków. Niejednokrotnie na łamach prasy ziemiańskiej, a następnie podczas prac Towarzystwa Rolniczego ostro polemizował z A. Zamoyskim.⁶⁵ Jednocześnie wśród oponentów Potockiego znalazł się także zwolennik oczynszowania, Aleksander Wielopolski, który w ordynacji Myszkowskiej takie reformy prowadził już w latach czterdziestych XIX w.⁶⁶ Margrabia wytykał Potockiemu, a także innym zwolennikom uwłaszczenia, głoszenie zasad, które nie miały zastosowania w praktyce. Warto nadmienić, iż postępowy Tomasz Potocki, aż do 1861 r. nie przeprowadził w swoich dobrach

⁶² Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości* ..., s. 145.

⁶³ J. Kita, *Kariera rodu Ostrowskich z Maluszyna*, [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego*, t. I, *Od zaborów do okupacji (1895 - 1945)*, red. A. Kołodziejczyk, W. Paruch, Warszawa 2002, s. 607 - 616.

⁶⁴ 21 VI (3 VII) 1861 r. został mianowany członkiem Rady Stanu, 30 VI 1862 r. otrzymał nominację na urząd gubernatora cywilnego radomskiego, 12 V 1862 r. za sprawą Wielopolskiego mianowano go dyrektorem głównym Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. W okresie powstania styczniowego pozostał jedynym liczącym się politykiem u boku margrabiego. Zob. Z. Stankiewicz, *Ziemiaństwo wobec ...*, s. 115 - 120.

⁶⁵ Zob. szerzej: S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska* ..., s. 107 i n.; Z. Stankiewicz, *Tomasz Potocki i jego ...*, s. 62 - 65.

⁶⁶ Z. Małecki, *Reformy gospodarcze margrabiego Aleksandra Wielopolskiego*, [w:] *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII - XX wieku*, pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1993, s. 77 - 85.

žadnej poważniejszej regulacji stosunków z chłopami.⁶⁷

Tomasz Potocki cieszył się jednak dużym zaufaniem wśród ziemiaństwa, dzięki czemu udało mu się przeforsować w Towarzystwie Rolniczym, kilka ważnych swoich postulatów. Potrafił on zachowywać niezależność swych poglądów, a nawet stanął właściwie na czele opozycji wobec A. Zamoyskiego. To z pewnością zbliżyło go do Aleksandra Wielopolskiego, największego antagony „pana Andrzeja”. Pomimo różnic w zapatrywaniach na rozwiązanie kwestii włościańskiej, margrabia Wielopolski właśnie Potockiemu powierzył kierownictwo w Komitecie Obywatelskim, licząc iż przyciągnie on do współpracy wybitnych klemensowczyków.⁶⁸ Bliska współpraca Wielopolskiego i Potockiego była możliwa tym bardziej, iż pod koniec lat pięćdziesiątych XIX w. Krzyżtopór w swoich wydawanych wówczas pracach, zaczął głosić potrzebę związania się z rządem, który powinien stać się pomocny szczególnie przy rozwiązywaniu kwestii włościańskiej.⁶⁹ Silny rząd będzie w stanie odgórnie przeprowadzić wszelkie zmiany i złamać, nawet przy użyciu siły opór, przede wszystkim miał na myśli włościan.⁷⁰

W 1861 r. Tomasz Potocki jest już faktycznie najbliższym ziemiańskim współpracownikiem Aleksandra Wielopolskiego, m.in. reprezentując jego interesy w Warszawie, podczas pobytu margrabiego w Petersburgu. Popiera jednocześnie, chociaż nie bez zastrzeżeń, program ustrojowy Wielopolskiego, o czym świadczy chociażby jedna z jego najważniejszych wydanych wówczas publikacji pt. *Tak lub nie*.⁷¹ Niestety zmagający się przez wiele lat z ciężką chorobą Potocki, zostaje w końcu przez nią pokonany i człowiek, który miał dla Wielopolskiego współtworzyć obóz ugody zmarł nagle w Warszawie 12 grudnia 1861 r.⁷²

⁶⁷ Z. Stankiewicz, *Tomasz Potocki i jego ...*, s. 63.

⁶⁸ Tenże, *Ziemiaństwo wobec ...*, s. 115 in.

⁶⁹ T. Potocki, *O urządzeniu ...*; tenże, *Poranki karlsbadzkie ...*.

⁷⁰ Tenże, *Poranki karlsbadzkie ...*, s. 340.

⁷¹ Zob. szerzej: Z. Stankiewicz, *Tomasz Potocki i jego ...*.

⁷² „Biblioteka Warszawska”, 1862, t. I, s. 226.